

TASAVVUF VE TÜRK ŞİİR DİLİNDE “DERİN YAPI”

PROF. DR. ÖMÜR CEYLAN*

Arap yarımadasında doğan tasavvufi düşüncenin; din, dil, ırk ayrımı gözetmeksizin ne varsa önüne katıp büyük bir gürültüyle aktığı iki ana mecra dikkati çeker. Bunlardan biri Endülüs gibi hayranlık uyandırıcı bir medeniyete yol verecek olan Kuzey Afrika coğrafyası, diğeri ise Zerdüşt Pers toprakları üzerinde adeta pişerek ulaştığı Türk Asya’sıdır. Başta Berberiler olmak üzere zamanla Araplaşan Afrika kavimleri, yalnız Akdeniz’in karşı yakasındaki Avrupa kıyılarını fethetmezler; beş asır sürecek İber Yarımadası maceralarını İbni Arabi gibi bir tasavvuf dehası ile taçlandırır. Hoca Ahmet Yesevi’nin Türkistan bozkırında kurduğu nefes ordusu ise hemen hemen aynı süre zarfında çok daha uzun bir yol kat ederek Balkan nehirlerinin mahzun kıyılarına ulaşır.

Tasavvufun eş zamanlı olarak sürdürdüğü bu iki muhteşem yolculuk, güzergâhındaki diller, milletler ve kültürler üzerinde derin ve girift izler bırakır. Orta ve Yeni Çağlar boyunca Arap, Fars ve Türk dillerinin resmi medeniyet dilleri olarak

* İstanbul Kültür Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

tüm İslam coğrafyasında kabul görmesi, ardı arkası kesilmeyen İslam fütuhunun askeri sonuçlarından biri değil; bu fetihlerin getirdiği ekonomik ve moral rahatlıkla gelişme fırsatı yakalayan bilim ve sanatın başarısıdır. Doğrusu bütün bu zamanlar boyunca bilim ve sanat için doldurulan hiçbir hokka, kesilen hiçbir kalem de tasavvuftan büsbütün uzak değildir. Arapçanın Kuran dili olarak nüfuzu kolaylıkla tahmin edilebilirse de bugün hala Halep Emevi Camii'nin mihrap kitabesini süsleyen Nabi dizeleri veya Saraybosna'daki tarihi dehliz kafelerinin duvarlarına kazınmış Hayyam rubaileri çok kimse için şaşırtıcıdır. Hatta yüzyıllardır kesintisiz faaliyet gösteren ve müritleri bugün artık yalnız Arnavutlardan müteşekkil olan Prizren tekkelerinde, -eğer Osmanlı harflerini okuyabiliyorsanız- bugün de sizi karşılayacak olan Şeyh Galib'den başkası değildir:

*İkrârımıza ser veririz ahde kavîyiz
Biz Şâh-ı Velâyet kuluyuz hem Alevîyiz*

Müslümanlarca “Nazm-ı Celîl” denen ve Allah tarafından bir dil mucizesi olarak gönderilen Kur’an-ı Kerim ile kendisini Arap diliyle konuşanların “en fasihi” olarak takdim eden Hz. Peygamber’in varlığı, ilahî bir iletişim aracı olarak dile saygı gösterilmesini bütün Müslümanlar için bir vecibe kılar. Tasavvuf ise yeryüzünün tüm öğretileri gibi “dil”i adeta takdis edercesine önemser. Zira her ne kadar “keşf”e (sezgiye) ve “hâl”e dair bir düşünce sistemi olduğu kabul edilse de varlığın tarihçesini “söz”le başlatan sufiler, ilk “nefes”in aslında bir söz olduğunu ve insan dahil tüm kainatın da ruhen sözden ibaret bulunduğu inanırlar. Nitekim Yunus gözüyle bir defin merasiminin tasviri, yalnızca şu mısradan ibarettir:

“Söz ıssı sözün alur, sûret toprakda kalur”

Kendisine aynı zamanda bir bilim dili geliştirmek durumunda olan Anadolu tasavvufu, çoğu zaman “kuş dili/mantıkü’t-tayr” tabiriyle tanımlanan bir “ıstılahlar ve remizler lügati” kullanır. Bazı maddelerini kimi zaman şiir dilinin de ödünçlediği bu lügatin terim özelliği taşıyan kısmı, standart dildeki anlamları ciddi biçimde genişletilmiş yahut onlardan tamamen kurtarılmış, daha çok Arapça ve kısmen Farsça sözcüklerden oluşur (bâde, bekâ, cem’, dilber, gayret, hased, isbât, kahr, murâd, vecd, yakaza vb.). Remiz maddeleri ise tasavvufun Anadolu ve Balkanlar’daki macerasından yadigâr, çoğunluğu Türkçe sözcüklerden ibarettir ve bu sözcükler de lügat anlamlarından hayli uzak manaları karşılamak üzere tekrar inşa edilmiş dil birimleridir (ağaç, aşçı, ceviz, elma, köy, nevrüz, put, şehir, zülf

vb.). Fakat sanıldığı gibi tasavvufun asıl başarısı bahsettiğimiz bu lügat ve lügat çevresinde verilen eserler değildir. Bir öğreti olarak tasavvufun bütün gücü ve cazibesi, “samimiyet”inde gizlidir. Bu samimi ve teklifsiz tavrı sayesinde ki kuş dilli eserlerin kendilerinden daha ziyade, kendileri aracılığı ile kurulmuş ve toplumun çok farklı kesimlerince paylaşılmış “değerler manzumesi” etkilidir.

Bireyi topyekûn dönüştürüp şekillendirmeye talip olan tasavvufun, formasyon aracı olarak “nazm”ı seçmesi de elbette bir tesadüf değildir. Büyük iddiasını destekleyen bu tercihi, halk arasında yaygınca kullanılan ve tasavvufi değerler gölgesinde teşekkül ettiği şüphe götürmeyen

darb-ı mesellerden *Mesnevi’ye*, kelim-ı kibarlardan *Hamriye Kasidesi’ne*, mürsel mecazlardan *Hüsn ü Aşk’a* uzanan geniş bir yelpazede akis bulur. Tasavvufi eğitimin yaygın ve başlıca enstrümanı olarak şiir, ümmi müntesiplerin hafızalarından ihvan meclislerine sızarken entelektüel zihinlerden de her türlü bilim dalına ait esere nüfuz eder. Böylece zamanla yetişen ve şiiri hayatın tabii bir parçası kabul eden nesiller için tasavvuf, yalnız bir ruhani öğreti değil aynı zamanda gümrak bir sanat pınarıdır.

Zâhire ve şekil taassubuna ciddi direnç gösteren tasavvufi öğreti, batın diyarlarına ulaşmak için yegâne kılavuz olan “hayal”e uçsuz bucaksız bir iklim vaat etmeyi de ihmal etmez. Şiirin gücünü ve hayalin kanatlarını ödünçleyen tasavvufun artık ihtiyacı olan tek şey bir “kutup kavram”dır: A Ş K. Aşk, kendisi etrafında örülen ve lügatlerin ölçülebilir değerlerle tanımladığı tüm manaları, manasız kılacak bir boyuta yükselten benzetmeler sistematiğinin kutbudur. Diğer bir ifadeyle sözcükleri, lügatle kayıt altına alınmış anlamlarından kurtarmak!

Tasavvufun, tabiatı gereği tuttuğu bu yol, gerçekte sanatın da ontolojik zeminidir. “Kalp”ten “gönül”e giden yolların bütünü olarak sanat; ses, renk, şekil, hareket vb. gibi varlığın kadim ve tabii formlarını kullanarak gerçeği deforme eder. Zira hayatın akış hızıyla kemikleşen gerçeklik, yapay algıların ürünü kaotik bir yapıdır ve insan, hâkimi olması gereken bu yapıya bir süre sonra mahkûm olur. İşte bu tutsaklık zincirini parçalamaya aday olan sanat, sebab-i mevcudiyeti gereği

Fakat sanıldığı gibi tasavvufun asıl başarısı bahsettiğimiz bu lügat ve lügat çevresinde verilen eserler değildir. Bir öğreti olarak tasavvufun bütün gücü ve cazibesi, “samimiyet”inde gizlidir.

Şiirin gücünü ve hayalin kanatlarını ödünçleyen tasavvufun artık ihtiyacı olan tek şey bir “kutup kavram”dır: A Ş K. Aşk, kendisi etrafında örülen ve lügatlerin ölçülebilir değerlerle tanımladığı tüm manaları, manasız kılacak bir boyuta yükselten benzetmeler sistematüğının kutbudur.

özgürdür ve dokunduğı her şeyi özgürleştirmesi beklenir. Bu sürecin sanat ve süreç sonunda çıkan ürünün sanat eseri değeri kazanması, estetik ve felsefenin birlikte inşa ettikleri o merkezden, kutuptan bağını koparmamasıyla mümkündür. Aksi takdirde süreç de, ürün de beklentinin tam aksine kaosu besler.

En temel ifadesiyle “sınırlandırma” demek olan “tanımlama”, sanatın ve tasavvufun omuz omuza mücadele ettiğı kavramlardan biridir. Dolayısıyla kelimeler, sınırları çizilmiş tanımlarıyla bu özgürlük mücadelesine hizmet etmekten uzak ve kullanışsızdır. Bir kelimenin bir, ya da aklî benzetme yönleriyle kazandığı birkaç mana, onun ancak, ait olduğı, görünen gerçekliğe hizmet etmesine el verir. Hâlbuki sanat vadisinde anlamın çoğalması tanımın esnemesine, hatta bir süre sonra tamamen yok olmasına bağlıdır. Mevlana’nın şu rubaisi; tasavvufî şiirin poetik, tüm şark sanatlarının da ontolojik manifestosu olarak okunabilir:

که باده لقب نهادم و گه جامش
گاهی زربخته، گاه سیم خامش
که دان، گاه صید، و گاهی دامش
این جمله چراست؟ تا نگویم نامش

“Ona bazen şarap lakabını verdim, bazen kadeh dedim. Bazen saf altın, bazen de ham gümüş diye ad taktım. Bazen yem, bazen tuzak, bazen av diye çağırdım onu. Bütün bu adların takılmasının sebebi nedir? Adını söylememek için!”

Tanım sınırlarından kurtarılan sözcüklerin büyük bir coşkuyla koştukları kutup da elbette tanımlarla sınırlandırılmayacak bir keyfiyette olmalıdır. Aşk,

modern bilimin büyük bütçeler ve dev laboratuvarlarla anlamaya çalıştığı varlık muammasına tasavvufun bir anlamda çözüm önerisidir. Kâinattaki her varlığın, varlığını borçlu olduğu enerjiye âlem olan aşk, insanlığın bildiği tüm sözcükleri ve tanımları kuşatır, onların üzerine çıkar. Her şey ancak aşkla kaimdir. Kavramsal olarak varlığın hem sebebi, hem sonucudur. Yunus'un:

"Aşksız âdem dünyede belli bilin ki yokdur."

dediği gibi, varlık libasını giyen her insan kendisi farkında olmasa da âşiktir. Varlığını borçlu olduğu aşka sadakatle sahip çıkmak yerine onu görmezden gelen kimse ise "yok" hükmündedir.

Ol ömr ki yârsız geçer yok gibidir

Yâr olmasa hestî-i beşer yok gibidir

Bî-aşkları hesâba alma asla

Ol şahs ki yârsız gezer yok gibidir

Yukarıdaki rubainin sahibi olan Esrâr Dede (ö. 1796), vefatıyla Şeyh Galib'e tüm zamanların en içli ağıtlarından birini yazdıran bir Mevlevî'dir. Aynı zamanda 19. yüzyıl arifesindeki İstanbul'un tüm karmaşasını yaşamış, Arapça, Farsça, Latince, İtalyanca ve Rumca bilen bir Osmanlı aydınıdır. İşte bu Esrar Dede'nin zihnindeki "yâr" imajı ile kendisinden önce ya da sonra, İstanbul'da veya başka bir Osmanlı şehrinde yaşamış eğitilmiş-eğitimsiz her hangi birinin zihnindeki "yâr" algısı, derin yapıda birleşir. Bunun için tasavvufi sözcüklere ya da terimlere ihtiyaç yoktur. Temelde tasavvufi referanslarla inşa edilen kültürel zeminin ortak üretilmiş kapı aralayan büyüklü yanı da aslında burasıdır. Kullanılan kelimeler, ölçü, edebi sanatlar ve diğer retorik araçlar, çıkan ürünün yalnız teknik niteliklerinde belirleyicidir. Hangi vasıfta olursa olsun, Türkçe şiir meyvesinin Anadolu'da yetiştiği toprak da, ulaştığı damak da aynı genetik kodları taşır. Bir başka ifadeyle "yârsız gezen şahs"ın Esrar Dede'den dinlemeye başladığımız hikâyesine, dilerseniz Karacaoğlan'ın dilinden devam edebilirsiniz:

Ey erenler böyle m'olur,

Halı yardan ayrılanın?

Varır bir kötüye düşer,

Yolu yardan ayrılanın!

Şahinler göğe çekilir;

Turnalar yere dökülür;

Şiir dilinin yaslandığı kültürel kodlardaki aşk tasavvuru, ilk andan itibaren tasavvufi referanslarla şekillendiği için, hangi edebi gelenekten gelirse gelsin hemen her Türk şairinin lirizmi de gücünü aynı kaynaktan alır.

*On beş yaşında bükülür,
Beli yardan ayrılanın!
Karac' oğlan olmaz dilek;
Ateş düştü yanar yürek;
Sağ yanında hazır gerek,
Salı yardan ayrılanın!*

Şiir dilinin yaslandığı kültürel kodlardaki aşk tasavvuru, ilk andan itibaren tasavvufi referanslarla şekillendiği için, hangi edebi gelenekten gelirse gelsin hemen her Türk şairinin lirizmi de gücünü aynı kaynaktan alır. Kimi zaman “çağrışım madenciliği” ile ulaşılamayacak kadar derinlerde olabilecek söz konusu bağlantı, kimi zamansa dikkatli gözlerin kolaylıkla görebileceği kadar yüzeydedir. Tasavvufla uzak-yakın ilişkisi bulunmayan sıradan insanların, sevdikleri kimseler için her gün defalarca kullandığı “canım!”,

“hayatım!” gibi hitaplarla, ömrünün bir kısmını serazat bir Kalenderî dervişi olarak geçiren ve;

*Aşk içinde cânıteslîm etmedir tedbirimiz
Böyle ta'lim eyledi evvel nefesdepîrimiz*

diyen Hayâlî Bey'in (ö. 1557) “cân” telakkileri, çağrışımlar okyanusunun henüz sığ bölgelerinde keşişiyor olmalıdır.

Derin yapı dikkati ile okunduğunda, pek çok metin buna dair güçlü ipuçları barındırır. Vahdet-i vücûd söylemini, mutasavvıf şairler kadar dahi gizleme gereği duymayan aşağıdaki satırlar, bir dönem bolca yazılan ve kahramanını muhakkak hidayete eriştiren muhafazakâr bir romanın sayfaları arasında gezindiğiniz izlenimi uyandırabilir:

“... Yüzüm yenilgi ve şaşkınlıktan yorgun gözüdürken, kafamın içinde bambaşka bir âlem vardı: Burada olduğumu, gövdemin içinde bir kalp, bir mana olduğunu, her şeyin istek, dokunma ve aşktan yapıldığını, bunun için acı çektiğimi hayatın temel gerçeği olarak anlıyordum... Yakınlarda bir yerde açık bir radyo olmalıydı. Udun baygın iniltisi ve kanunun neşeli tımbirtisi arasından yorgun ama umutlu bir kadın sesi, banyonun yarı açık küçük

penceresinden bana ulaşıyor ve "Aşktır, aşktır âlemde her şeyin sebebi" diyordu. Bu kederli şarkının da yardımıyla, banyodaki aynanın karşısında hayatımın en derin ruhsal anlarımdan birini yaşadım ve âlemin, bütün eşyanın bir bütün olduğunu anladım... Yaşadığımız hayatın anlamı, aşkın gücüyle bu birliği hissetmekten ibaretti."

Hâlbuki *Masumiyet Müzesi'*nin dinî ya da mistik duyarlıkla hiçbir ilgisi bulunmayan kahramanı Kemal'in dilinden dökülen bu satırlar, 585 sayfalık hacimli metnin uğultusu arasında kaybolup gider.

Modern ya da tasavvufa uzak metinlerdeki derin yapı akisleri gibi, tasavvufi metinlerde de derin yapının daha çok uzak kıyılarda yüzeye çıkardığı lirizmin izlerine tesadüf edilebilir.

Bülbüle cevır ü cefâ etme gülüm

Ayağıyla gelene olmaz ölüm

Bayiden son sayısı alınan bir edebiyat dergisinde rastlansa şaşırtmayacak; hatta eğer duymuş olsalar, kamyon şoförlerinin, muhtemelen araçları arkasına büyük bir şevkle yazdıracakları bu enfes dizeleri, Üsküdar'ın ulu şeyhi Aziz Mahmut Hüdâyî'nin (ö. 1628) divanında okumak, hiç şüphesiz derin yapının hazırladığı sürprizlerden biridir. Veya bugün elinde bağlamasıyla bir aşğın dilinden dökülse dinleyenlerini hayal kırıklığına uğratmayacak şu dörtlüklerin, Anadolu'da türkü formunun bile henüz bilinmediği çağlarda, yaklaşık 550 yıl önce, büyük sûfî Eşrefoğlu Rumî (ö. 1469) tarafından söylenmesi, elbette derin yapı dikkatini zorunlu kılar:

Aşkın odu ciğerimi

Yaka geldi yaka gider

Garip başım bu sevdayı

Çeke geldi çeke gider

Firak kâr etti canuma

Gelsin âşıklar yanıma

Aşk zincirin dost boynuma

Taka geldi taka gider

Âşıklar durur sözüne

Kimse görünmez gözüne

Eşrefoğlu dost yüzüne

Baka geldi baka gider

Türkçe şiirlerin 15. asırdan beri yazarak anlaşılmaya/anlatılmaya çalışıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte Türkçe yazılmış şiirlerin açıklanmasını hedefleyen ve şüphesiz birbirinden değerli olan bu klasik metinler, hemen hiçbir zaman “şiirdeki Türkçe”yi arayan denemeler olmamıştır. Oysa dilin bir magma gibi derinlerde kaynayan özü, ancak şiir denilen yanardağ benzeri sert, yalçın ve yüce yapılar da yüzeye çıkmaktadır. Yazarı, eseri, okuru ya da toplumu merkeze alarak metne yaklaşan modern kuramların ortak hedefi, metni eleştirel bir okumaya tâbi tutmaktır. Fakat Derrida’nın da dediği gibi “metnin dışında bir şey yoktur”; kuram ve yöntemlerin birer araç, amacın sa “metnin özgün ve derin yapısı”na ulaşmak olduğu unutulmamalıdır. Türkiye’de son yıllarda hareketlenmeye başlayan dilbilim çalışmalarının nitelikli bir biçimde sürdürülmesi ve çeşitlendirilmesi bu bakımdan son derece önemlidir. Edebiyat ve dil araştırmalarında öteden beri hesaba dâhil olan tasavvufun, dilbilim çalışmalarında da ihmal edilmemesi, Türkçenin çağrışım haritalarını hazırlamak ve bu haritalar aracılığıyla derin ve mucizevi yapısını çözümlmek için hayati değer taşımaktadır.